

ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΣΙΛΙΜΙΓΚΡΑΣ

Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΗΣ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1862 ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ

Η μελέτη αυτή αφορά την εξάπλωση της Ναυπλιακής Επανάστασης της 1ης Φεβρουαρίου του 1862 στους δήμους της Αργολίδας και την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου. Θα παρουσιαστούν τα γεγονότα και οι βασικοί πρωταγωνιστές στις διάφορες πόλεις, στις οποίες η Επανάσταση φάνηκε ότι μπορούσε να ξεσπάσει, καθώς και το είδος της συμπαρατάσεως και της επαναστατικής δράσης που καθεμία μπόρεσε να συνεισφέρει. Επίσης, θα επιχειρηθεί μια αποτίμηση της επαναστατικής δράσης στην Πελοπόννησο.

Η Ναυπλιακή Επανάσταση μπορεί να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα των διεργασιών που σχετίζονται με την πολιτική της οθωνικής διακυβέρνησης αλλά και του αγώνα εξουσίας που άμεσα ή έμμεσα διεξάγεται μεταξύ μοναρχικών και αντιμοναρχικών στη βάση των ιδεών του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού. Η άφιξη του Όθωνα οδήγησε στον παραγκωνισμό των πολιτικών, οι οποίοι επεδίωκαν σταθερά τη διακυβέρνηση, γεγονός που οδήγούσε σε αντιπαράθεση. Οι στρατιωτικοί επίσης επεδίωκαν την εκδίωξη των Βαυαρών αξιωματικών που εξακολουθούσαν να είναι επικεφαλής του στρατεύματος. Και οι δύο αυτές ομάδες έπρεπε να προβάλουν αιτήματα που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν την ευρύτερη δυνατή συμπαρατάση του λαού· ένα από αυτά ήταν το Σύνταγμα. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η εκτίμηση του Γ. Δερτιλή: «Όπως και να μοιράζονταν μεταξύ τους την εξουσία, ούτε το Στέμμα ούτε τα πολιτικά κόμματα ήθελαν να παραχωρήσουν στους πολίτες μεγάλο μερίδιο της εξουσίας –αυτής που είχαν και αυτής που επεδίωκαν».¹

Ο Χ. Χριστόπουλος, υπουργός Εσωτερικών του Όθωνα, στο Υπόμνημα που υπέβαλε μετά το τέλος της Ναυπλιακής Επανάστασης, θεωρεί ότι η έκρυθμη κατάσταση που είχε προκύψει, οφειλόταν κυρίως σε κάποιους κατοίκους των πόλεων και «κατ' εξοχήν εις ολίγους ανήκοντας εις την τάξιν των νοημονεστέρων».² Ο ίδιος, σύμφωνα με πληροφορίες που είχε από εκθέσεις

1. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1820-1930*, τ. Α', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, σ. 151.

2. Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας*, τ. XII, Αθήνα, Εκδ. 20ός αιώνας, 1956, σ. 43.

παραγόντων του κράτους και των πόλεων, καταγράφει τις εξής ομάδες που συζητούσαν για τα κοινά και «διέφθειραν» τα πνεύματα: α) οι δικηγόροι, β) όσοι είχαν υπηρετήσει ή σκόπευαν να διοριστούν δημόσιοι υπάλληλοι, γ) όσοι επεδίωκαν δημοτικό και βουλευτικό αξίωμα, δ) οι οφειλέτες του δημοσίου, ε) οι νέοι που είχαν αποφοιτήσει από το Πανεπιστήμιο και ήθελαν μια δημόσια θέση και στ) οι αποκλεισμένοι, γενικότερα, από δημόσιες θέσεις. Ο Χριστόπουλος, ωστόσο, δεν αναφέρει τους στρατιωτικούς. Επίσης, δεν εμφανίζονται οι αγρότες, οι οποίοι, παρά την αντιμοναρχική συμμαχία που τους πρόσφεραν οι πολιτικοί αρχηγοί, δεν κινήθηκαν ουσιαστικά εναντίον του Όθωνα. Παρά την περιορισμένη τους συμμετοχή στις εξεγέρσεις του 1843 και 1862 οι χωρικοί, σύμφωνα με τον Γ. Δερτιλή, θα εξασφαλίσουν τη συμμετοχή τους στην πολιτική, επειδή η δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος, που αρχίζει να πραγματώνεται, θα εξασφαλίσει την καθολική ψηφοφορία και, συνεπώς, το δικαίωμα ψήφου των χωρικών.³

Από τα παραπάνω είναι σαφές ότι οι πόλεις και ο στρατός θα ανατρέψουν τελικά τη δυναστεία το 1862. Ο Γ. Δερτιλής ερμηνεύει ως εξής το γεγονός αυτό:

Η αντιμοναρχική συμμαχία που οι αρχηγείες προσέφεραν στους χωρικούς θα αφήσει τους περισσότερους ασυγκίνητους. Δεν θα είναι οι αγρότες που θα κινηθούν ανατρεπτικά εναντίον του Όθωνα, αλλά τα ανήσυχα στρώματα των πόλεων και το σώμα των αξιωματικών. Οι πόλεις και ο στρατός θα λυγίσουν την απόλυτη μοναρχία το 1843· οι πόλεις και ο στρατός θα ανατρέψουν τη δυναστεία το 1862· ενώ αντιθέτως ο μονάρχης, λίγο πριν από την ανατροπή του, στην ύπαιθρο θα αναζητήσει στηρίγματα, περιοδεύοντας από χωρίο εις χωρίο. Άλλωστε, γιατί άραγε θα συγκινούσε την πλειονότητα των αγροτών ο αντιμοναρχισμός; Έτσι κι αλλιώς στο θέμα των εθνικών γαιών οι αντιμοναρχικές πολιτικές παρατάξεις χρησιμοποιούσαν τα ίδια ρητορικά σχήματα και έδιναν περίπου τις ίδιες υποσχέσεις που έδιναν οι μοναρχικοί και ο Όθων. Άλλωστε, στο τέλος, όλοι ακολούθησαν την ίδια περίπου πολιτική συνεχών παραχωρήσεων προς τους αγρότες· μια πολιτική που θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην αγροτική μεταρρύθμιση του 1871.⁴

Αυτό το γεγονός θα πρέπει να εκτιμηθεί, για να γίνει κατανοητή, εκτός των άλλων αιτίων, η γρήγορη κατάπνιξη των εξεγέρσεων στις πόλεις της Πελοποννήσου. Χωρίς να σταθούμε σε άλλες βασικές αιτίες της έκρηξης της Επανάστασης, η αντιδυναστική συνωμοτική αντίδραση φαίνεται ότι ξεκινούσε από την Αττική, όπου υπήρχαν πυρήνες αντίστασης με επικεφαλής εκπροσώπους του Τύπου και νέους πολιτικούς (Δεληγιώργης), και από τις πόλεις που

3. Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 159.

4. Στο ίδιο, σ. 156.

είχαν αστική συγκρότηση. Το Ναύπλιο, με δεδομένη την αστική συγκρότηση, συγκέντρωνε ποικίλα πλεονεκτήματα για την έναρξη της Επανάστασης, εφόσον αυτό δεν ήταν εφικτό στην Αθήνα. Τα πλεονεκτήματα αυτά ήταν η ισχυρή οχύρωση και η σημαντικότερη παρουσία στρατού και εφοδίων, η ύπαρξη πολλών αντιοθωνικών αξιωματικών που είχαν εκδιωχθεί και φυλακιστεί στο Ναύπλιο, οι εγγράμματοι φιλελεύθεροι αστοί και η Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου, το σπίτι της οποίας υπήρξε, κατά τον Χριστόπουλο, κέντρο «πάσης κατά των καθεστώτων μηχανορραφίας και ραδιουργίας». ⁵ Να προστεθεί, ακόμη, η ιδιαίτερα πυκνή ατμοπλοϊκή διασύνδεση του Ναυπλίου με τον Πειραιά, το Γύθειο, την Καλαμάτα και τον Πύργο, γεγονός που διευκόλυνε την επικοινωνία και τη διακίνηση ιδεών και πληροφοριών. ⁶ Τέλος, πρέπει να εκτιμηθεί και η αυξημένη δυσaráεσκεια κατά του καθεστώτος λόγω και της μεταφοράς της πρωτεύουσας στην Αθήνα.

Οι βασικές απαιτήσεις της Επανάστασης, όπως αυτές διατυπώθηκαν στην προκήρυξη της Επιτροπής ασφάλειας στις 4 Φεβρουαρίου 1862 και δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα της Επανάστασης *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, ήταν οι εξής:

α. η κατάλυσις του συστήματος της νοθεύσεως των ελευθεριών και η εις την Κυβέρνησιν έλευσις ανδρών εναρέτων και εχόντων την θέλησιν ανοθεύτους να πραγματοποιήσωσι τας Συνταγματικάς ελευθερίας. β. Η διάλυσις της υπάρχουσας βουλής ως μη απορρεούσης εκ της του λαού ελευθέρας εκλογής. γ. Η συγκάλεσις εθνοσυνελεύσεως προς το συμφέρον του Έθνους και του Θρόνου διά την λύσιν εθνικών εκκρεμών ζητημάτων, τα οποία κρατούσι μετέωρον την τύχην του Έθνους. ⁷

Το Δημοτικό Συμβούλιο του Ναυπλίου χαρακτηρίζει την Επανάσταση

5. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 42. Ο Χριστόπουλος θεωρεί ότι η Παπαλεξοπούλου ήταν και «η διδάσκαλος πάσης κατά των ιερών προσώπων των Α.Α.Μ.Μ. βλασφημίας και ύβρεως». Ο Αναστάσιος Αθ. Γούναρης στην ιστορική μελέτη του *Η Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862* (β' έκδοση αυξημένη και βελτιωμένη, Δήμος Ναυπλιέων, ΔΗ.Κ.Ε.Ν., 2010, σ. 30) αναφέρει τα εξής: «Το σπίτι της αποτελούσε το καλύτερο πολιτικό και κοινωνικό κέντρο. Στο σαλόνι της η προηγμένη αναπλιώτικη κοινωνία συζητούσε τα πιο λεπτά και δύσκολα πνευματικά θέματα και συσκεπτόταν άφοβα πάνω στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση της χώρας. Στις κρίσιμες μέρες που προηγήθηκαν της επαναστάσεως, η Παπαλεξοπούλου υπήρξε η καλύτερη εμψυχώτρια». Σημαντικές πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση της Παπαλεξοπούλου περιλαμβάνει και η μελέτη του Ναυπλιώτη ιστορικού Μ. Λαμπρυνίδη, *Καλλιόπη Σπ. Παπαλεξοπούλου (1809-1898). Η ελληνίδα μαντάμ Ρολάν*, Ναύπλιο, εκδ. Απόπειρα, 1997.

6. Βάσιος Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870, εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, β' έκδοση, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1984, σ. 156-157, 180-181.

7. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής Επαναστάσεως της πρώτης Φεβρουαρίου 1862*, εν Αθήναις 1862, σ. 72.

«εθνοσωτήριο» και επισημαίνει την ησυχία και την τάξη που επικρατεί στην πόλη. Η προσωρινή Επιτροπή δημόσιας ασφάλειας⁸ στις 6 Φεβρουαρίου 1862 επιβεβαιώνει τη γενική εξέγερση «όλων των πολιτών και του στρατού των Νομών Αργολίδος, Κορινθίας, Αρκαδίας, Λακωνίας και λοιπών μερών», καταλογίζει στο πολιτικό σύστημα που επικρατεί την επιλογή του εμφύλιου πολέμου και απευθύνει πρόσκληση στους αξιωματικούς και τους στρατιώτες:

όσοι μέχρι τούδε τυχόν διατελείτε εις την υπηρεσίαν του συστήματος αυτού και δεν εξεδηλώσατε εισέτι τα γενναία και πατριωτικά υμών αισθήματα, αποκρούσατε τας επιβούλους προτροπάς, εισηγήσεις και υποσχέσεις, και μετά θάρρους συντάχθητε μεθ' ημών, ίνα δοξάσητε τα πάτρια και εμποδίσθητε την χύσιν Ελληνικού αίματος.

Ταυτόχρονα, κάνει έκκληση προς τους Έλληνες συμπολίτες:

όσοι μέχρι τούδε δεν διεκηρύξατε τα αισθήματά σας, σπεύσατε αφόβως να εκδηλώσητε ταύτα και να λάβητε τα όπλα [...]. Αποδιώξατε λοιπόν θαρραλέως τας αρχάς του συστήματος αυτού και σπεύσατε να συγκεντρωθήτε πανταχόθεν εις τας ωραίας της Αργολίδας πεδιάδας, όπου σας περιμένομεν, ίνα άπαντες ηνωμένοι βαδίσωμεν εις την Πρωτεύουσαν, απαιτούντες την εκπλήρωσιν των ευχών του Έθνους.⁹

Η παραπάνω πρόσκληση της Επιτροπής μπορεί να ερμηνευθεί ποικιλότροπα. Προφανώς πρόκειται για ένα προσκλητήριο με στόχο να πείσει και τους τελευταίους δύσπιστους να πάρουν μέρος. Αν όμως λάβουμε υπόψη μας τα γεγονότα που έχουν ήδη μεσολαβήσει (η πτώση του Άργους στους κυβερνητικούς, η στάση του Δ. Τσόκλη και η επικείμενη πτώση της Τρίπολης), θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το προσκλητήριο αυτό ως αποτέλεσμα της σκληρής πάλης που διεξάγεται και στο εσωτερικό της πόλης και στην ευρύτερη κοινή γνώμη σε επίπεδο προπαγάνδας και φημολογίας αλλά και ως μια προσπάθεια των επαναστατών να ανακόψουν τον πιθανό εκφυλισμό της

8. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 1, 5.2.1862. Πρόκειται για το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο των επαναστατών. Στην ανακοίνωση της Επιτροπής ασφάλειας προσδιορίζονται και οι αιτίες της Επανάστασης: «Το Σύνταγμα, το οποίον η Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις της 3 Σεπτεμβρίου εκύρωσε, περιπεσόν κατά την εφαρμογήν εις την επιρροήν Κυβερνήσεως ανθεθνικής και επίορκου ενεπαίχθη προς καταστροφήν του τόπου· ο λαός φορολογείται και καταπιέζεται και ο δημόσιος πλούτος σαταλάται, η διαφθορά και η προδοσία είναι τα μόνα γνωρίσματα του τοιούτου συστήματος, όπερ δεν έπαυσεν εξακολουθούν την καταστρεπτικήν του πορείαν, αν και το Έθνος εξηγέρθη πολλάκις ενόπλιως κατ' αυτού. Εσχάτως δε και αυτήν την τελευταίαν ελπίδα του έθνους το της διαφθοράς σύστημα ενέπαιξεν αισχρότατα, προσποισθέν, ότι ενδίδει εις τας ευχάς της κοινής γνώμης».

9. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, Παράρτημα του αρ. 1, 5.2.1862.

και να αναπτερώσουν το ηθικό των επαναστατών, στρατιωτών και πολιτών. Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι, ενώ η πρόταση για εκστρατεία στην Αθήνα απορρίπτεται στις 2 Φεβρουαρίου, στην προαναφερθείσα ανακοίνωση της προσωρινής Επιτροπής δημόσιας ασφάλειας γίνεται λόγος για εκστρατεία στην πρωτεύουσα, γεγονός που μπορεί να σημαίνει ότι δεν είχε λήξει οριστικά το θέμα ή ότι υπήρχε εσωτερική διάσταση απόψεων, που εκδηλώθηκε και μέσω της ανακοίνωσης. Θα πρέπει, επίσης, να επισημάνουμε ότι η μυστικότητα της οργάνωσης δυσκολεύει τη διαμόρφωση μιας απόλυτα σαφούς εικόνας στο εσωτερικό της επαναστατικής ηγετικής ομάδας.

Μετά τις γενικές αυτές παρατηρήσεις για τις διεκδικήσεις και την κατάσταση των πραγμάτων κατά την έναρξη της Επανάστασης, θα εξετάσουμε την εξέλιξη της πρώτα στο εσωτερικό της Αργολίδας και στη συνέχεια σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, η οποία, όπως τονίζει ο Δερτιλής, ήταν «φέουδο βασιλικών παρατάξεων, κατ' εξοχήν περιοχή της μικρής ιδιοκτησίας» και διακρινόταν για τη νομιμοφροσύνη της.¹⁰

Η πρώτη πόλη που θα δηλώσει τη συμπαράστασή της στην Επανάσταση, χωρίς στην ουσία να προχωρήσει σε άμεσες στρατιωτικές ενέργειες, πλην της αναχώρησης μιας ίλης Ιππικού για Ναύπλιο, είναι το Άργος. Ήδη από τον προηγούμενο χρόνο το Άργος και το Ναύπλιο θεωρούνται από την οθωνική κυβέρνηση εστίες αντιοθωνικής αντίδρασης.

Η εξέγερση στο Άργος φαίνεται ότι δεν προέκυψε ξαφνικά. Η επαφή του Άργους με το Ναύπλιο ήταν συνεχής. Η παρουσία του υπίλαρχου Δ. Τριτάκη, ο οποίος συμμετείχε στη συνωμοτική ομάδα, επιβεβαιώνει τη διασύνδεση επαναστατών Άργους και Ναυπλίου. Είναι δε χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, μετά από την ανεπιτυχή δολοφονική απόπειρα κατά της Αμαλίας τον Σεπτέμβριο του 1861 και την κυκλοφορία προκηρύξεων στο Ναύπλιο –στις οποίες αναφερόταν χαρακτηριστικά: «άθλιοι μάλλον κλαύσατε παρά να πανηγυρίζετε διά την αποτυχίαν»–, ένας από τους βασικούς υπόπτους ήταν και ο Τριτάκης, το σπίτι του οποίου (στο Άργος) ερευνήθηκε συστηματικά.¹¹

Το 1861, στον εορτασμό της 25ης Μαρτίου, υπήρξαν, κατά την έκφραση του υπουργού Εσωτερικών Χριστόπουλου «οχλοκρατικά τάσεις» και επακολούθησαν συνωμοτικά συμπόσια πολιτικών και στρατιωτικών. Το πιο σπουδαίο ήταν αυτό που έγινε στο Άργος, την 1η Απριλίου 1861, στο οποίο πήραν μέρος τριάντα πολίτες και αξιωματικοί καθώς και ο Τσόκρης. Σύμφωνα με πληροφορίες που διέρρευσαν, υπήρξε συμφωνία για «αντικείμενο μεγίστης σημασίας» και έγινε «πρότασις προς τον σκοπόν τούτο απαγγελθείσα υπό τας σημαίας και τας εικόνας των ιερών του αγώνος προσώπων» και υποσχέθη-

10. Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 158-159.

11. Αν. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 32-33.

καν να επικρατήσει η κατάσταση που απαιτούν τα συμφέροντα του έθνους, ενεργώντας ο καθένας προσωπικά, όπως αναφέρει ο Ανώνυμος συγγραφέας των *Συμβάντων της Ναυπλιακής Επαναστάσεως*. Φαίνεται, μάλιστα, ότι στο συμπόσιο παρουσιάστηκε και η εικόνα ενός πρίγκηπα, του Ιερώνυμου Ναπολέοντα Βοναπάρτη, κατά τον Γούναρη, την οποία ασπάστηκαν όλοι ευχόμενοι να συμβάλει στο μέλλον στην ευδαιμονία και το μεγαλείο του έθνους. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει συνωμοτική πράξη και επιβεβαιώνει τις συζητήσεις και τις κινήσεις που γίνονταν εναντίον του Όθωνα. Όμως αυτό έγινε αντιληπτό από την κυβέρνηση και κατόπιν ανακρίσεων πραγματοποιήθηκαν συλλήψεις και επιβλήθηκαν ποινές, με εξαίρεση τον Τσόκλη.¹² Τα γεγονότα αυτά ενίσχυσαν βεβαίως τη μελλοντική επαναστατική κίνηση.

Η έκρηξη της Επανάστασης στο Ναύπλιο σηματοδοτήθηκε από τον κανονιοβολισμό του ανθυπασπιστή του Πυροβολικού Βάσου, ο οποίος από τη θέση Μόσχου έριξε προς το Άργος «ίνα δώση είδησιν περί της εκραγείσης επαναστάσεως».¹³ Το πρωί της 1ης Φεβρουαρίου ο στρατηγός Τσόκλης σε προσωπική του επιστολή προς τον αρχηγό της Επανάστασης θεωρεί –μιλώντας εκ μέρους και των συμπατριωτών του– αξιόπαινο και εθνικό τον σκοπό της Επανάστασης και τον συγχαίρει επιφυλασσόμενος να μεταβεί προσωπικά στο Ναύπλιο, πράγμα που συνέβη το μεσημέρι της ίδιας ημέρας.¹⁴ Εκεί έγινε ενθουσιωδώς δεκτός από τον λαό «ως μέλλον δε να αναλάβη την αρχηγίαν εθεωρείτο το μεγαλύτερον της επαναστάσεως στήριγμα». Ο ερχομός του στο Ναύπλιο επιβεβαίωσε την έκρηξη της Επανάστασης σε όλη την ορεινή

12. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 4-5. Ο ίδιος σημειώνει: «Η Κυβέρνησις λαβούσα εν μέρει γνώσιν της σπουδαίας ταύτης σκηνης, επέπεσεν με όλην την αυστηρότητα κατά των εις το πολύκροτον τούτο συμπόσιον παρευρεθέντων στρατιωτικών, εξαίρεσει του Τσόκλη, χωρίς όμως να ενθυμηθή τας καθ' όλον το κράτος εκδηλώσεις της 25 Μαρτίου 1860, δι' ων ο σπόρος προς βλάστησιν σοβαροτέρων συμβάντων είχεν ήδη ριφθή».

13. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 10-11.

14. Στο ίδιο, σ. 71. Η επιστολή που έστειλε προσωπικά ο Τσόκλης στον αρχηγό της Επανάστασης Αρτέμη Μίχο έχει ως εξής:

Προς τον Κ. Αρχηγόν της γενναίας φρουράς Ναυπλίας.

Όσον θαυμαστή υπήρξεν η επιτυχία του εκτελεσθέντος χτες εθνικού σκοπού παρ' υμών και των υφ' υμάς Κ.Κ. αξιωματικών και υπαξιωματικών των διαφόρων όπλων, τα οποία διοικείτε, τοσούτον αξιόπαινος και πατριωτικός εκρίθη και εν Άργει παρά των συμπατριωτών μου και εμού ο εθνικός σκοπός, όστις ωδήγησεν εις το σημείον αυτό τα γενναία Ελληνικά όπλα.

Συγχαίρων επομένως και υμάς από καρδίας, Κύριε Αρχηγέ, και επιφυλαττόμενος και προσωπικώς να σας εκφράσω τάχιστα τα αισθήματά μου ταύτα, σας παρακαλώ να τα μεθερμηνεύσητε και προς τον υφ' υμάς στρατόν· θέλω δε πράξει και εγώ τα επ' εμοί.

Εν Άργει 1 Φεβρουαρίου 1862.

Διατελώ μετά της προσηκούσης προς υμάς υπολήψεως, Δ. ΤΣΟΚΛΗΣ.

Επαρχία Άργους, διότι εκεί είχε μεγάλη επιρροή, όπως μας βεβαιώνει και ο Ανώνυμος. Όμως ο Τσόκρης δεν δέχθηκε την αρχηγία, γεγονός που θα πρέπει να συνδυαστεί και με τη μετέπειτα πολιτική που ακολούθησε, δηλαδή τις διαπραγματεύσεις με τον κυβερνητικό στρατό.¹⁵

Ο δήμαρχος Άργους Π. Λαμπρινίδης πείστηκε να συμμετάσχει στην Επανάσταση από τον γυναικαδελφό του, τον στρατιωτικό ιατρό Α. Δωροβίνη, ο οποίος κατέφθασε στο Ναύπλιο εντός της νυκτός. Σε ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου του Άργους, στις 2 Φεβρουαρίου, εκθειάζεται η Επανάσταση ως «λαόσωστος μεταβολή», εκφράζεται η άπειρη ευγνωμοσύνη στον ένδοξο στρατό εκ μέρους όλου του λαού («πανδήμως») και εκφράζεται η ευχή από όλους τους υπογράφοντες για ευόδωση του έργου. Όμως στην απόφαση αυτή δεν αναφέρεται κανένα επαναστατικό μέτρο ή τουλάχιστον ενισχυτικό της προσπάθειας του στρατού στο Ναύπλιο.¹⁶ Την ίδια ημέρα ο δήμαρχος και ο Τσόκρης σε μια προσπάθεια ηθικής στήριξης και ενίσχυσης των επαναστατών φτάνουν στο Ναύπλιο. Μάλιστα, ο δήμαρχος Άργους εκφράζεται εγκάρδια για τους σκοπούς του κινήματος και ευχαριστεί δημόσια τον Θεό, επειδή έβλεπε να πραγματοποιούνται τα προ ετών όνειρά του. Αφού παρακολούθησαν μαζί με τον Τσόκρη την ορκωμοσία του επαναστατικού στρατού και αφού έλαβε ο τελευταίος 1.000 δραχμές για τα έξοδα της πολιτοφυλακής του Άργους καθώς και διαταγή της κυβερνητικής επιτροπής για την παράδοση εκ μέρους του εφόρου Άργους 500 κιλών σιταριού, επέστρεψαν στο Άργος.¹⁷ Οι παραπάνω ενέργειες υποδηλώνουν προσπάθεια οργάνωσης της εξέγερσης στο Άργος, η οποία όμως δεν φαίνεται να έχει συνέχεια και ουσιαστικό αποτέλεσμα. Ο Τσόκρης την επομένη στέλνει επιστολή στον αρχηγό της Επανάστασης με την οποία τον πληροφορεί ότι αρχίζει να στρατολογεί πολίτες, και συγχρόνως γράφει και στην Αθήνα ότι διαξάγει στρατολογία υπέρ της κυβέρνησης. Η άφιξη στους Μύλους του Γενναίου Κολοκοτρώνη στις 3 Φεβρουαρίου με μικρή στρατιωτική δύναμη, βουλευτές και γερούσιαστές, ο οποίος

15. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 13.

16. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 6, 13.2.1862. Στο ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου του Άργους μεταξύ άλλων σημειώνονται και τα εξής: «Επειδή το Δημοτικόν Συμβούλιον δεν δύναται ειμή να θαυμάση το μέγα τούτο έργον, όπερ μεγίστην εις την ιστορίαν της πατρίδος περιποιεί δόξαν, και να εκφράσει εν ονόματι απάντων των Δημοτών Άργους την άπειρον προς τον ένδοξον Στρατόν των φρουρίων Ναυπλίας και των γενναίων αυτού αρχηγών ευγνωμοσύνην του· διά τε την ασφάλειαν και την τήρησιν της ευταξίας και τιμής των πολιτών. Διά ταύτα αποφαινεται. Εκφράζει πανδήμως και εν ονόματι απάντων των συνδημοτών του την άκραν προς τον εθνικόν Στρατόν των φρουρίων Ναυπλίας Ευγνωμοσύνην διά το οποίον εξετέλεσε μέγα έργον, όπερ εκ πρώτης αφετηρίας μετά πάσης προθυμίας απεδέχθη, εκ του οποίου την καλήν ευόδωσιν υπό του υψίστου επικαλείται».

17. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 15-16.

κόμιζε και επιστολή για τον Τσόκρη, παρακινεί τον τελευταίο να πάει να τον συναντήσει. Και ενώ ο κυβερνητικός στρατός έρχεται από την Κόρινθο για να καταλάβει το Άργος, ο Ζυμβρακάκης αναγκάζεται να υποχωρήσει προς το Ναύπλιο, όταν διαπιστώνει ότι, εκτός της απουσίας του Τσόκρη και της μεγάλης δύναμης των κυβερνητικών, υπάρχει αδιαφορία και απογοήτευση στους πολίτες, έλλειψη οποιασδήποτε αξιόλογης οργάνωσης και ότι ο δήμαρχος και ο Δωροβίνης έχουν κρυφτεί.¹⁸

Η στάση του Τσόκρη υποδηλώνει την ιδιοτέλεια αλλά και την αμφιβολία του στρατηγού για την έκβαση της Επανάστασης, γεγονός που τον οδηγεί στην εξασφάλιση της προστασίας των κυβερνητικών, παρά τα όσα θα διαδώσει ο ίδιος αργότερα.¹⁹ Η στάση του αυτή θα οδηγήσει την οικογένειά του σε προσωρινή φυλάκιση, τον ίδιο σε φυλάκιση στην Ακροναυπλία μέχρι το τέλος της Επανάστασης, στην εξαιρέσή του από την κυβερνητική αμνηστευση και τελικά στην εξορία.²⁰ Τα γεγονότα αυτά στο Άργος, που θα καταληφθεί χωρίς αντίσταση στις 5 Φεβρουαρίου, δείχνουν ότι η Επανάσταση δεν είχε καλή οργάνωση και προετοιμασία και ότι τα μέτρα των Αργείων πολιτικών και στρατιωτικών ήταν ανύπαρκτα. Νομίζω ότι η τόσο εύκολη κατάρρευση

---

18. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 22: «Ο δήμαρχος Άργους Λαμπρυνίδης και ο γυναικαδελφός αυτού στρατιωτικός ιατρός Α. Δωροβίνης άμα μαθόντες την είσοδον Ζυμβρακάκη στο Άργος εκρύβησαν φοβηθέντες, μη ως προ ενός έτους είδον κατ' όναρ, ο Ζυμβρακάκης και ο Γρίβας πάρουν τας κεφαλάς των διά να φέρη έκαστος αυτών ανά δύο, εν ω αυτοί ήθελον μείνει ακέφαλοι».

19. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 22. Ο Τσόκρης για να δικαιολογήσει τη στάση του διέδιδε μέσω συνεργατών του ότι «δεν ενέκρινε τον εν τοις φρουρίοις αποκλεισμόν, προβλέπων οποίον ήθελεν είσθαι το αποτέλεσμα της επαναστάσεως, αφού μάλιστα αύτη εξερράγη προ της ωρισμένης μετά των άλλων μερών ημέρας. Οπωσδήποτε ο Τσόκρης ηδίκησεν τα μέγιστα εαυτόν».

20. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 20-22: «Παρ' ελπίδα ο Τσόκρης δεν εμφανίζεται αλλά ούτε ετοιμασίαν τινά προς πόλεμον είχε ενεργήσει. Οι Αργείοι αγανακτούντες κατά του Τσόκρη ειδοποιούν τον Ζυμβρακάκη ότι κατ' εκείνην την ώραν ο Στρατηγός ούτος ευρίσκεται εις συνέντευξιν εις Μύλους μετά του αντιστρατήγου Κολοκοτρώνη και ότι εις τον ελθόντα εκ του χωρίου των Λιμών Παπαγεωργόπουλον διά να παραλάβη διακόσια όπλα, όπως οπλίση τους συγχωριούς του, ο στρατηγός δεν έδωκεν ουδέν. Ο Ζυμβρακάκης συλλαμβάνει τα δύο άρρενα τέκνα του Τσόκρη και κρατεί αυτά εις τον στρατόνα· η νυξ επλησίαζε και ο Τσόκρης δεν φαίνεται· συλλαβόντες και τα λοιπά μέλη της οικογενείας εκτός του εις Τρίπολιν υιού του, ο Ζυμβρακάκης παρήγγειλεν εις τον Στρατηγόν ότι αν δεν εμφανισθή, η οικογένειά του θέλει τρέξει τον έσχατον κίνδυνον. Την επιούσαν περί το λυκαυγές άπασα η οικογένεια του Τσόκρη στέλλεται εις Ναύπλιον, αυτός δε όστις την αυτήν νύκτα είχε επιστρέψει εις Άργος, εμφανίζεται εις τον Ζυμβρακάκη άμα μαθών τα γενόμενα εις την οικογένειάν του και στέλλεται κατόπιν αυτής εις Ναύπλιον, την δ' εσπέραν φυλακίζεται εις την ακροναυπλιαν παρά των επαναστατών».

της οποιασδήποτε αντίστασης στο Άργος –και λίγες μέρες αργότερα της Τρίπολης– προδιέγραψε την πορεία και την εμβέλεια της επαναστατικής δράσης.

Η εξάπλωση της Επανάστασης στην Αργολίδα εκφράστηκε και με την προσχώρηση των Δήμων Μινώας,²¹ Επιδαύρου²² και Υσιών (Αχλαδοκάμπου).²³ Κανένας όμως από τους τρεις Δήμους, πέραν της έκφρασης ευχών και της λεκτικής συμπαράστασης, δεν προχώρησαν σε συγκεκριμένες ενέργειες υποστήριξης της Επανάστασης. Βέβαια, η δημοσίευση προκηρύξεων με αναφορά στα αιτήματα της Επανάστασης μπορούμε να πούμε ότι αποτελούσε, πέρα από ένδειξη συμπαράστασης προς τους επαναστάτες, και μέσο δημοσιοποίησης της Επανάστασης, εφόσον η δημοσιογραφική ενημέρωση ήταν πολύ

21. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 2, 7.2.1862. Το Δημοτικό Συμβούλιο Μινώας σε ψήφισμά του μεταξύ άλλων αναφέρει: «Το Δημοτικόν Συμβούλιον παραδεχόμενον ομοθυμαδόν το κίνημα, ως συντελεστικόν εις την ευημερίαν του τόπου, εύχεται ώστε ο Ελληνικός στρατός αείποτε εμπνεόμενος από ελληνικά αισθήματα, να υποστηρίξη πάντοτε τα δικαιώματα του έθνους και εκφράζει τας ευγνωμοσύνας του, εξ ονόματος του οποίου αντιπροσωπεύει Δήμου, εις τον ειρηνέμον Στρατόν, τον αρχηγόν αυτού Κ. Κ. Αρτέμιον Μίχου, Αντισυνταγματάρχην, και τους Κ. Κ. αξιωματικούς τους λαβόντας μέρος, και παρακαλεί τον αρχηγόν ν' ανακοινώσει τα αισθήματα ταύτα του Συμβουλίου εις τον στρατόν άπαντα».

22. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 4, 10.2.1862. Η προσωρινή Επιτροπή του Δήμου Επιδαύρου σε ψήφισμά της «παραδέχεται και αναγνωρίζει άπασας τας αρχάς και πράξεις του εν Ναυπλίω νέου πολιτεύματος, διοικουμένου υπό του Σ. Αρχηγείου και της Σ. προσωρινής Διοικητικής επιτροπής και εύχεται υπέρ της κατευοδώσεως των όπλων της προς ανάγκησιν των συνταγματικών δικαιωμάτων τα οποία όπλα άπας ο Δήμος Επιδαυριών, λαβών συνεμερίσθη πληρέστατα και εξέφρασεν ενθουσιωδώς το της Ηρωικής Πρωτευούσης της επαρχίας του αίσθημα». Η προσωρινή Επιτροπή, με την ίδια ανακοίνωση, διορίζει τετραμελή δημοτική προσωρινή Επιτροπή, η οποία αναλαμβάνει όλη την ευθύνη της διοίκησης για την εξασφάλιση της τάξης στον Δήμο. Η εκτέλεση της παραπάνω απόφασης ανατίθεται στο πατριωτικό αίσθημα των πολιτών του Δήμου. Η ενέργεια αυτή του Δήμου Επιδαύρου είναι αρκετά προχωρημένη και φαίνεται ότι ο Δήμος αυτός ενεργεί επαναστατικότερα από ό,τι οι άλλοι Δήμοι (π.χ. ο Δήμος Μινώας).

23. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 2, 7.2.1862. Το Δημοτικό Συμβούλιο Υσιών στο ψήφισμά του τονίζει τα εξής: «Ο γενναίος της Ναυπλίας στρατός συμεριζόμενος τα αισθήματα άπάντων των Ελλήνων ήρξατο και αποπεράτωσε την καταστροφήν του επικρατούντος συστήματος, όπερ κατεμάρανεν την Πατρίδα ημών, και οι υπ' αυτού και των πολιτών Ναυπλίας και Άργους διακηρυχθείσαι αρχαί είναι ευχαί άπάντων ημών και των συνδημοτών μας. Θεωρήσαν, ότι το εθνοσωτήριο τούτο έργον ήρξατο ο γενναίος στρατός της Ναυπλίας και οι ήρωες Αρχηγοί αυτού εν πλήρει αυταπαρνήσει και άκρα ησυχία και τάξει, αποφαινεται. Μεγίστη εκφράζεται ευγνωμοσύνη προς τον ένδοξον της Ναυπλίας στρατόν, διά την οποίαν κατέβαλε προσπάθειαν προς ανάγκησιν των δικαιωμάτων του έθνους και από καρδίας εύχονται όπως ο ύψιστος κατευοδωση τας προσπαθείας αυτών τε και ημών».

περιορισμένη. Ο Δήμος Επιδαύρου φαίνεται ότι προχώρησε περισσότερο, συγκροτώντας προσωρινή Επιτροπή που ανέλαβε την τάξη και την ασφάλεια της περιοχής, κατά το πρότυπο του Ναυπλίου. Έμπρακτη στήριξη της Επανάστασης από τον δήμαρχο Υσιών Παραβάντη και τον δήμαρχο Επιδαύρου Χριστόπουλο φανερώνει η συμμετοχή τους στις 2 Φεβρουαρίου στην ορκωμοσία του επαναστατικού στρατού στο Ναύπλιο, στην Πλατεία Συντάγματος.²⁴

Από τη στάση των Δήμων που εκδηλώθηκαν δημόσια υπέρ της Επανάστασης, φαίνεται ότι η υποστήριξη ήταν κυρίως λεκτική. Δεν προκύπτει από τις πηγές ότι οι Δήμοι συνέβαλαν οργανωτικά ή με συμμετοχή οργανωμένων στρατιωτών στο κίνημα. Η υπόλοιπη Αργολίδα, εκτός του Ναυπλίου, δεν συνέβαλε άμεσα και δραστικά στην Επανάσταση. Η στάση αυτή προφανώς απογοήτευσε τους στρατιωτικούς και πολιτικούς παράγοντες της Επανάστασης και επιβεβαίωσε την περιορισμένη οργανωτική ικανότητα των επαναστατών και, πιθανώς, την έλλειψη σχεδίου εξέγερσης και άλλων πόλεων.²⁵

Ο Νομός στον οποίο κηρύχθηκε η Επανάσταση, ήταν αυτός της Αρκαδίας. Στις 4 Φεβρουαρίου η Επανάσταση κηρύχθηκε στην Τρίπολη. Σύμφωνα με τον Γούναρη, «αργεΐτες αγωγιάτες» στις 3 Φεβρουαρίου μετέφεραν στην Τρίπολη την είδηση για την εξέγερση στο Ναύπλιο²⁶ και την προσεχή άφιξη τριών μελών της επαναστατικής επιτροπής Ναυπλίου μαζί με ένα μικρό τμήμα Ιππικού. Ο στρατιωτικός διοικητής, λοχαγός Καπετανάκης, κήρυξε την Επανάσταση το βράδυ της ίδιας ημέρας και κατέλυσε τις αρχές. Η άφιξη των απεσταλμένων του Ναυπλίου χαιρετίστηκε ενθουσιωδώς.²⁷ Στην κεντρική

24. Αν. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 54.

25. Πρέπει να σημειωθεί ότι *Ο Συνταγματικός Έλλην* δημοσιεύει συχνά ειδήσεις για την επαναστατική δράση στην Πελοπόννησο. Στόχος, πέραν της ενημέρωσης, είναι και η ενίσχυση του φρονήματος των στρατιωτών και των πολιτών. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα κάνει αναφορά για επαναστατική εξέγερση στην Κυνουρία, τη Δημητσάνα, τη Μεσσηνία, τη Μεγαλόπολη, την Πάτρα, το Γύθειο (βλ. αρ. 2, 7.2.1862), την Καλαμάτα, το Νεόκαστρο, τον Άγιο Πέτρο και τη Σπάρτη (βλ. αρ. 3, 8.2.1862).

26. Ο Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 18-19, περιγράφει ως εξής την έκρηξη της Επανάστασης στην Τρίπολη: «Την 4 Φεβρουαρίου περί την μεσημβρίαν απεσταλμένος εκ Τριπόλεως φέρει την είδησιν της εκραγείσης επαναστάσεως, υπέρ της οποίας εκηρύχθη και η εις την πόλιν ταύτην σταθμεύουσα μικρά στρατιωτική δύναμις διοικουμένη παρά του λοχαγού Καπετανάκη, Φρουράρχου Τριπόλεως, και του υπολοχαγού Κουμουνδουράκη [...]. Ο προς όλους τους πολίτες διαχυθείς ενθουσιασμός κατά την διάδοσιν της ειδήσεως ταύτης εις Ναύπλιον υπερέβαινεν πάντα όρον».

27. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 17: «Επιτροπή συγκειμένη εκ του εφέτου Πετιμεζά και των δικηγόρων Ιωαν. Παπαζαφειρόπουλου και Κων. Αντωνόπουλου στέλλεται την 2αν Φεβρουαρίου εις Τρίπολιν μεθ' ενός αποσπάσματος ιππικού υπό τον υπίλαρχον Γαρδικιώτην, ίνα συνεννοηθή μετά των εκείσε συνωμοτών. Την επιτροπήν ταύτην ηκολούθησεν εις Τρίπολιν και ο υιός του στρατηγού Τσόκλη Νικόλαος, υιός ευγενών αισθημάτων και πλήρης

πλατεία της Τρίπολης στρατιωτικοί και πολίτες, αφού όρισαν επαναστατική Επιτροπή, μετέφεραν τον μητροπολίτη Θεοφάνη στον ναό του Αγίου Δημητρίου και εκείνος μετά από δοξολογία και ορκωμοσία του στρατού συμβούλευσε ομόνοια και καρτερία για την επιτυχία του έργου. Σε προκηρύξεις των πολιτών της Τρίπολης²⁸ και του στρατιωτικού διοικητή (βλ. εικ. 1 και 2)²⁹ καταγράφονται οι λόγοι της εξέγερσης, επισημαίνεται η ανάγκη της λειτουργίας του συνταγματικού πολιτεύματος που παρέμενε «γράμμα νεκρόν», και καταγράφεται η διαφθορά και η οπισθοδρόμηση. Στην προκήρυξη του στρατιωτικού διοικητή γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στη στάση του μητροπολίτη Θεοφάνη, που επισφράγισε το ιερόν του χαρακτήρα της απόφασης.³⁰

Η Μεγαλόπολη, η Δημητσάνα και ο Άγιος Πέτρος είναι περιοχές που επίσης επαναστάτησαν. Ιδιαίτερα στον Άγιο Πέτρο, σε διακήρυξη της Επιτροπής που εξελέγη στις 6 Φεβρουαρίου, τονίζεται ότι ο θεμελιώδης νόμος του κράτους «περιωβρίσθη αυθαδώς» και ο λαός με βάση το τελευταίο άρθρο

ενθουσιασμού, εις απόδειξιν ότι και ο πατήρ αυτού είναι σύμφωνος προς τα γενόμενα».

28. Αν. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 51. Οι πολίτες της Τρίπολης εξέλεξαν επαναστατική Επιτροπή και σε «διακήρυξη» τους προς τους Έλληνες τόνιζαν τα εξής: «Εμπιστευόμεθα την διαχείρισιν της ασφαλείας και της ησυχίας και τάξεως του τόπου και παν ό,τι συντείνει προς ευόδωσιν του διακηρυχθέντος εθνικού σκοπού, υποσχόμενοι να παρέχωμεν πάσαν συνδρομήν αυτοίς [...]». Στη διακήρυξη επισημαίνεται ότι ήταν αναγκαία η λειτουργία του συνταγματικού πολιτεύματος, το οποίο έμεινε «γράμμα νεκρόν και χάρτης άγραφος» με ευθύνη του συστήματος, ότι το πολίτευμα λειτουργούσε ως «μέσον εξευτελισμού και δυσπραγίας», ότι η διαφθορά και η οπισθοθρόμηση κυριάρχησαν και ότι ο Τύπος και τα νόμιμα μέσα δεν μπόρεσαν να παρέμβουν.

29. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 78-79. Μεταξύ άλλων ο στρατιωτικός διοικητής τονίζει την απελπιστική κατάσταση και την επιθυμία του έθνους «περί πτώσεως του επικρατήσαντος φθοροποιού συστήματος» και παραθέτει τα αιτήματα που είχε θέσει και η επαναστατική Επιτροπή του Ναυπλίου. (Στις εικόνες που παρατίθενται εδώ, παρουσιάζονται τέσσερα μονόφυλλα από το Αρχείο του δικηγόρου Σπύρου Γ. Δημητρακόπουλου, μέλους της ιστορικής οικογένειας των Δημητρακόπουλων της Αλωνίσταινας, τα οποία έχει βιβλιογραφήσει η Έλλη Δρούλια στη μελέτη της «Μονόφυλλα: φορέας διακίνησης της πληροφορίας», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος – 19ος αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης – Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 518-519, αρ. 3, 4, 2, 5. Όλα πρέπει να τυπώθηκαν στο τυπογραφείο του Ιωάννη Ε. Αθανασιάδη στην Τρίπολη και εκδόθηκαν από τις 4 ως τις 6 Φεβρουαρίου 1862 για να διαδώσουν το πνεύμα της Ναυπλιακής Επανάστασης στην Τρίπολη, στον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας και γενικότερα στην Αρκαδία).

30. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 20: «Μετά το τέλος της ορκωμοσίας ο Αρχιερέυς εξεφώνησεν λόγον ενθουσιαστικόν προς τον περιεστώτα λαόν και συνεβούλευσεν ομόνοιαν και καρτεριαν, εις μόνα τα οποία κείται η επιτυχία του εθνικού σκοπού τού της Τριπόλεως κινήματος».

ΔΙΑΚΗΡΥΞΙΣ

Πρὸς τοὺς Ἑλληνας.

ΕΛΛΗΝΕΣ.

Ἡ ἐλευθερία τῆς πατρίδος τὴν ὅποιαν ἀπεκτίσαμεν δι' ἀγῶνος ἀμικτηροῦ, καταστρεπτικοῦ, καὶ τοσοῦτον διαρκοῦς, δὲν ἠδύνατο νὰ φέρῃ τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, εἰ μὴ διὰ τοῦ Συνταγματικοῦ πολιτεύματος, τὸ ὅποιον τὸ ἔθνος ἀνέκτισε διὰ τῆς ἀναιμάκτου μεταβολῆς, τῆς περιφανοῦς μεταβολῆς τῆς 3 Ἰουλίου 1843, ἣτις ἐκίνησε τὸν θυμολομὸν ὅλου τοῦ κόσμου!

Τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα τῆς πατρίδος ἐπὶ εὐκοσμηθῆκεν ἔμεινε γράμμα νεκρὸν, χάρις ἀγράφος, καὶ τὸν τόπον αὐτοῦ κατέλαβε τὸ σύστημα, τὸ ἐπικρατήσαν ἐθνοθρόνουσυστήμα! ὑπὸ τὴν δελητηριώδη πνοήν του ἐξέβυσεν ὁ Συνταγματικὸς τῆς πατρίδος ἥλιος! τὸ δὲ ξίφος αὐτοῦ οὐτινος ἡ λαβὴ ἦτον εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ κατετραματίζεν ὅλην τὴν Ἑλλάδα.

Τὸ Συνταγματικὸν πολίτευμα ἀντὶ νὰ προσαρκευθῆ καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ὕλικὴν καὶ ἠθικὴν εὐφροσύνην τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀντὶ νὰ ὀδηγήσῃ τὸ ἔθνος εἰς τὸν μεγάλον προορισμὸν του, ἐξ ἑναντίας ἐχρησίμευσε καθ' ὅλον τὸ παρελθόν, ὡς μέσον ἐξευτελιζοῦ καὶ δυσπραγίας, ὡς μέσον ἀναξίως ταπεινώσεως!

Τὸ μέγα δικαίωμα τῆς ἀντιπροσωπείας κατέστη σικὴ καὶ ἐμυδενίσθη! τὰ τιμαλιεστέρα τῶν δικαιωμάτων καὶ συμφερόντων τοῦ ἔθνους ὑπὸ τὸ κράτος αὐτοῦ ἀπεβλήθησαν. Κατὰ δὲ τὴν ἐπιτέλειαν τῶν πολιτικῶν θεσμῶν δὲν βλέπει τις, εἰ μὴ ἀναπισσομένα παντοῦ τὰ στοιχεῖα τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς ὑπισθ' ὀφρμησῆως, τὰ διαλυτικὰ ταῦτα τῶν κοινωνικῶν στοιχείων ὅπου διὰ τοῦτο ἂν στρέψῃ τις δὲν ἀπαντᾷ, εἰ μὴ τὴν ἀπελπισίαν ὅλαι καὶ τάξεις τῆς κοινωνίας, ὅλα τὰ ἐθνικὰ δικαιώματα καὶ συμφέροντα μένουσι νεκρά. ὀλίγοι, ὀλίγοι μόνον σήμερον ὡς ὄνεια ἀπαίτια σώζονται ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς Ἑλλάδος.

Κατάστασις τιαυτή ἐπιστεῖετο ἀπὸ κειροῦ τῆς καιρὸν ὅτι ἤθελε προκατέει ἀληθῆ καὶ πραγματικὴν βελτιώσειν ἢ χάρις τῶν νομίμων μέσων, ἢ ἐκφρασις τοῦ τύπου καὶ τῆς κοινῆς γνώμης ἵσαν βεβαίως πρόσφορα εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς διορθώσεως, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκδύλωσις τούτων καὶ ἡ χάρις τῶν νομίμων μέσων ἀσπίτε δυστυχῶς ἐκαταβλήσαν τὰ πράγματα διὰ τοῦτο ἐβλάσαν εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ ἔπαρον, καὶ ἡ ζοφερὰ ἀπελπισία κατέλαθεν ὅλον τὸν λαόν τὴν κοινωνίαν.

Τιαυτὴ κατάστασις εἶναι ἀναξία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀναξία τῆς ἐμνήμης τοῦ παρελθόντος! εἰς στιγμὴν δὲ καθ' ἣν ὁ ἐνδοξὸς καὶ γενναῖος στρατὸς τῆς πατρίδος πιστὸς εἰς τὸν ὑπὲρ αὐτῆς ὄρκον του, ἀναλαμβάνει νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ἔθνους, καὶ ὡς τῶν ἄλλων Ἐπαρχικῶν καὶ ἠκλεινῆ καὶ γενναία φρουρὰ τῆς Ναυπλίας καὶ Τριπόλεως ὕψωσαν τὴν ἐθνικὴν σημαίαν, ὁ λαὸς τῆς Τριπόλεως τοῦ ὅποιου διορίσθημεν ἀντιπρόσωποι καὶ παρὰ τοῦ ὅποιου ὀλοκλήρου ἐπεφορτίσθημεν νὰ φέρομεν τὴν διακίρυξιν ταύτην, εὐρέθη εἰς τὴν ἀπόλυτον ἀνάγκην πρὸς ἐκτέλεισιν τῶν ἐθνικῶν ἀπαιτήσεων νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὴν παθητικὴν φωνὴν τῆς πατρίδος, νὰ λάβῃ τὰ ὅπλα καὶ νὰ καταβῆ εἰς ἔκτακτα μέτρα, ἀνευ τῶν ὅποιων δὲν σώζονται τὰ ἔθνη, καὶ ἀνευ τῶν ὅποιων δὲν δύναται ἤδη νὰ σωθῆ ἡ πατρίς.

Ἀνεκρύπτομε ὅταν ὅτι ἡ ἀπαίτησις τῆς πατρίδος εἶναι ἡ κατάπτωσις τοῦ ἐθνοθρόνου συστήματος, ἡ διάλυσις τῆς διὰ παρανόμων μέσων σαγκροκρεθείσης Βουλῆς, καὶ ἡ συγκατάθεσις ἐθνικῆς Συνελεύσεως.

Ἡ θεὰ πρόνοια ἦτις ἐξήγαγε τὸ ἔθνος ἐκ τῆς ἀβύσσου τῆς δουλείας, ἦτις ἔσωσε τὸ ἔθνος ἐκ τῶν δεινοτέρων κινδύνων, αὐτὴ ἂς ὀδηγήσῃ καὶ φέρῃ εἰς εὐτυχῆ πέρας καὶ ἤδη τὸν ἱερὸν σκοπὸν ὅλου τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ὅποιου ἐξαρτᾶται ἡ σωτηρία, ἡ ἀληθῆς εὐδαιμονία καὶ τὸ μέγα ἔλεος τῆς Πατρίδος!

Ἐν Τριπόλει τὴν 4, Φεβρουαρίου 1862.

Ἡ Ἀντιπροσωπεύουσα τὸν λαόν τῆς Τριπόλεως Ἐπιτροπὴ.

Χρ. Ι. Στεφανόπουλος

Ἀλ. Νικόπουλος

Χρ. Μπαλάης

Θ. Ῥηγόπουλος

Ἄντ. Ἀλεξανδρόπουλος

Α. Γόντικας

Χρ. Κούμανης

Π. Σ. Οἰκονομίδης

Γ. Π. Πιλάς

Β. Θ. Δεληγιάννης

Βασ. Κ. Πετούνης

Ἀθ. Χ. Καλλιπιδίης

Ἀθ. Πατριώτης

Ἰωάν. Ζαφειρόπουλος

Ὁ Γραμματεὺς

Ἀγγέλος Καραβάνης

Εικ. 1: Διακήρυξη τῆς Ἐπιτροπῆς Τριπόλεως, 4.2.1862 (βλ. καὶ ὑποσ. 29).

του Συντάγματος ανέλαβε την υποστήριξη των δικαιωμάτων του. Η Επιτροπή επικροτεί τα μέτρα ως εθνοσωτήρια και προτείνει συνεργασία όλων των επιτροπών της χώρας για την ολοκλήρωση του έργου, κάνοντας ένα βήμα πιο πέρα σε σχέση με όλες τις μέχρι τότε προκηρύξεις. Αξίζει ιδιαίτερης προσοχής η επιθυμία που εκφράζεται για την «από κοινού του Έθνους σύσκεψιν, προς διατήρησιν του ελληνικού θρόνου και του συνταγματικού πολιτεύματος, του μόνου υποσχομένου την ελευθερίαν και την κραταίωσιν του Έθνους» (βλ. εικ. 4). Το γεγονός αυτό δηλώνει σαφώς ευρύτητα σκέψης, επαναστατική στρατηγική και γνώση της ανάγκης για οργανωμένη σε εθνική εμβέλεια δράση. Η διευκρίνιση ως προς τη διατήρηση του ελληνικού θρόνου ενδεχόμενα στοχεύει στην αντιμετώπιση της φημολογίας που διαδιδόταν από τους κυβερνητικούς, «περί καταλύσεως του συνταγματικού πολιτεύματος» από τους επαναστάτες, φημολογία που εύρισκε ανταπόκριση στις αγροτικές ομάδες αλλά και στους συντηρητικούς ψηφοφόρους. Στις 8 Φεβρουαρίου η Τρίπολη κατελήφθη από τα κυβερνητικά στρατεύματα. Ο Καπετανάκης και 70 άνδρες της φρουράς διέφυγαν στη Λακωνία, ενώ ο λοχαγός κατέφυγε τελικά στα Κύθηρα.

Η Επανάσταση στην Αρκαδία φαίνεται ότι είχε πιο έντονη την υποστήριξη του λαού αλλά και της εκκλησίας. Όμως παρ' όλα αυτά δεν υπήρξε επαρκής συντονισμός και οργάνωση, ώστε να αντιταχθούν ισχυρά στην κυβερνητική επέλαση και να δημιουργήσουν μία ακόμη αξιόλογη εστία επαναστατικής δράσης, που θα ενίσχυε και θα εμπνύχωνε τους εξεγερμένους Ναυπλιώτες. Πρέπει, επίσης, να τονιστεί η ενθουσιώδης στάση του επισκόπου Θεοφάνη, η οποία βρίσκεται σε ευθεία αντίθεση με τη στάση της Ιεράς Συνόδου και τον αφορισμό των επαναστατών.³¹

31. Η στάση της Ιεράς Συνόδου έρχεται σε αντίθεση με τη στάση κάποιων ιερέων και επισκόπων στο Ναύπλιο, το Άργος, την Τρίπολη και αλλού, οι οποίοι δεν διατάζουν να συμπαραταχθούν με το κίνημα. Ο Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 20, σημειώνει: «Εν ω δ' αι εκ των επαρχιών λαμβανόμεναι ειδήσεις έδιδον μέγα θάρρος προς τους επαναστάτας, απ' εναντίας αι των Αθηνών περιστρεφόμεναι εις αποδοκμασίας και αφορισμούς απεθάρρυναν και κατέθλιβον αυτούς». Ο Αν. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 58, κάνει λόγο για την αυστηρή εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου «κατά των επαναστατών απειλούσα την κατάραν του Θεού εναντίον των αφρόνων, λυμεώνων της κοινωνίας και αισχρών προδοτών της Πατρίδος». *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 11, 21.2.1862, για το ίδιο θέμα παραθέτει το εξής σχόλιο: «Τέσσερα μέλη της Ιεράς Συνόδου απεκήρυξαν το ιερό κίνημα του Ναυπλίου ως ανίερων! Έχομεν ακλόνητον πεποίθησιν ότι τα ιερά ταύτα τέκνα της εκκλησίας ενδομύχως επευφημούσιν εις το εθνικόν κίνημα της Ναυπλίας. Αλλ' ως ο Αοίδιμος Γρηγόριος ο Πατριάρχης αφώρισεν υπό την Σπάθην του Σουλτάνου την επανάστασιν του 1821, ούτω και αυτοί σήμερον διά της βίας αναγκάζονται να αποκηρύξωσι κίνημα, όπερ εγκαρδίως ασπάζονται! Άλλως εάν τωόντι από καρδίας αποτροπιάζονται το κίνημα, προτιμότερον είναι να μεταβώσιν εις την Ρώμην και να αποτελέσωσι μέρος της φρουράς του Πάπα!».

Ο ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΤΡΙΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΚΑΔΙΑΣ.

ΣΥΜΒΟΛΙΤΑΙ!

Ἡ Φρουρά τῆς πόλεως Τριπόλεως τῆς ὁποίας ἔχω τὴν τιμὴν νὰ εἶμαι Διοικητής, συμμεριζομένη πρὸ αἰσθημα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τοῦ Γενναίου Στρατοῦ τὴν ἀπόφασιν, ἀνέλαβε μετὰ πλείστας πεποιθήσεως νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ἔθνους.

Ὁ ἐντὺθα Στρατὴς τῆς πατρίδος συναισθανόμενος τὴν ἀπελπιστικὴν κατάστασιν, εἰς ἣν ἔφθασαν τὰ πράγματα καὶ τὸ ἀνεπανόρθωτον αὐτῶν διὰ τῶν νομίμων μέσων, συνεμερίσθη ἐνδομύχως, καὶ συμμερίζεται τὴν ἐκφρασθεῖσαν ἐθνικὴν ἐπιθυμίαν, ἣτις εἶναι ἐπιθυμία ὅλου τοῦ ἔθνους, περὶ τῆς πτώσεως τοῦ ἐπικρατήσαντος φθοροποιῦ συστήματος ἐπὶ τῶν δυστυχῶν μέχρι τοῦδε ἑλλήνων, τῆς διαλύσεως τῆς παρανόμου βουλῆς, καὶ τῆς συγκαλέσεως ἐθνικῆς συνέλευσεως, καὶ ἐπιφορτισμένος τὴν διαδήλωσιν τούτων ἀπεράσιμα νὰ ὑποστηρίξῃ διὰ τῆς δυνάμεως τῶν ὅπλων τὴν θέλησιν τοῦ ἔθνους.

Ἡ ἐν μέσῳ τοῦ ἐνταῦθα ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου χθεσινὴ κατ' ἐπανάληψιν διαδήλωσις τῶν αἰσθημάτων Σας, ὁ ὄρκος τὸν ὑποῖον σύμπαντες ἐμεθίμως ἐδόσατε ἐνώπιον τῆς ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος ὑπὸ τὴν σημαίαν τῆς Ἱερουσίας καὶ τὴν εὐλογίαν τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν, τοῦ φιλοστόργου καὶ πνευματικοῦ τοῦτου Πατρὸς μας, ὅμι μόνον ἀπέδεξε τὴν ἱερότητα

τῆς ἀποφάσεως, ἀλλ' ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαός, λαὸς μεγαλοεργός, δὲν κινεῖται ἀπὸ τυχαία αἴτια ἀλλ' ἐμπνεόμενος ἐκ σπουδαιωτάτων αἰτιῶν, ἀποφασίζει ν' ἀποθάνῃ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας.

Συμπολίται!

Διὰ τὰ ὁποῖα ἐδείξατε τρανώτατα αἰσθήματα ὑπὲρ τῆς ὑπὸ τὴν διοίκησίν μου γενναίας Φρουρᾶς, Σας ἐκφράζω καὶ ἐκ μέρους αὐτῆς, καὶ ἐκ μέρους μου τὴν ἰδιάζουσαν εὐγνωμοσύνην μας, προβαίνοντες εἰς ἔκτατα μέτρα πρὸς πραγματοποιήσιν τῶν ἐπιθυμιῶν Σας, ἐπικλοόμεθα τὸν πατριωτισμὸν Σας καὶ τὴν πατριωτικὴν σύμπραξίν Σας, ἵνα συσταίνομεν τὴν φρόνησιν καὶ τὴν ἱερὰν ὁμόνοιαν αἰτινες ἄχρι τοῦδε Σας ἐχαρκτήρησαν καὶ αἵτινες ἀείποτε ἐχαρκτήρησαν τὸν ἑλληνικὸν λαὸν εἰς τὰς κρισιμοτέρας περιστάσεις καὶ ἀπαιτούμεν νὰ μὴ διαταραχθῇ ἡ δημοσία ἀσφάλεια καὶ τάξις τὴν ὁποίαν ἔχομεν καθῆκον νὰ διατηρήσωμεν ἀπαρεγκλίτως, καὶ θέλομεν τηρήσει διὰ νὰ φθάσωμεν οὕτως εἰς τὸν ἱερὸν σκοπὸν τῆς Πατρίδος.

Εἴθε ὁ ὕψιστος ὅστις οὐδέποτε ἐγκατέλειψε τὴν τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐπινεύσῃ εἰς τὴν πραγματοποιήσιν τῶν εὐχῶν ὅλου τοῦ ἔθνους.

Ἐν Τριπόλει τὴν 5. Φεβρουαρίου 1862.

Ὁ Στρατιωτικὸς Διοικητής Ἀρκადίας.

Α. Καπετανάκης.

Εικ. 2: Διακήρυξη του στρατιωτικού διοικητή Τριπόλεως, 5.2.1862 (βλ. και υποσ. 29).

Στην Πάτρα ο αντίκτυπος της Επανάστασης του Ναυπλίου περιορίστηκε στη δυσφορία της κοινής γνώμης και είχε σοβαρές συνέπειες στην οικονομική ζωή της πόλης για περιορισμένο χρόνο. Οι πληροφορίες που παρουσιάζονται, αντλήθηκαν από το Αρχείο (των ετών 1859-1862) του νομάρχη Αχαϊοήλιδος Ηλία Παπηλιόπουλου, το οποίο υπάρχει στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών, και του οποίου περίληψη δημοσιεύθηκε το 1969 από τον Κώστα Ν. Τριανταφύλλου. Οι πληροφορίες περιέχονται σε δύο Αναφορές και μια τελική Έκθεση μετά το τέλος της Επανάστασης προς τον υπουργό Εσωτερικών Χριστόπουλο. Προφανώς η πηγή αυτή απηχεί την κυβερνητική πλευρά και κάποια γεγονότα υποβαθμίζονται, ενώ άλλα τονίζονται ιδιαίτερα. Ο νομάρχης Παπηλιόπουλος φαίνεται ότι παρακολουθεί από κοντά τις αντικαθεστωτικές κινήσεις. Ήδη έχει επισημάνει ότι το Γυμνάσιο Πατρών με τον αντικαθεστωτικό καθηγητή Α. Αντωνιάδη είναι εστία «οχλαγωγικών επιδείξεων». ³² Επίσης, έχει στο στόχαστρο τον προφυλακισμένο ποιητή Π. Συνοδινό ³³ καθώς και αρκετούς δικαστικούς. ³⁴ Κατά την έκρηξη της Επανάστασης του Ναυπλίου φαίνεται ότι διαθέτει πλήρη ενημέρωση για τις εξελίξεις στην Πελοπόννησο. Περιέρχονται εις γνώση του αναφορές από τη Ναύπακτο (απ' όπου κάποιες κινήσεις επιτηρούνται συστηματικά και αποτελεσματικά), από το Γύθειο, από το Ναύπλιο, από την Αιγιαλεία και την Ηλεία κυρίως, γεγονός που σημαίνει ότι το κυβερνητικό δίκτυο ενημέρωσης μέσω των αγγελιαφόρων και του τηλεγράφου λειτουργεί αποτελεσματικά και έγκαιρα. Η κατάσταση στην Πάτρα φαίνεται να είναι ανησυχητική μετά από την ανεπιτυχή απόπειρα κυβερνητικής αλλαγής με τον Κανάρη. ³⁵ Ο νομάρχης επισημάνει ότι «δεν έπαυσε το αντιδραστικό πνεύμα να διερεθίζει τα πνεύματα των κατοίκων, να παρασκευάζει επι-

32. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Τα Ναυπλιακά (1862) εν Πάτραις», *Μνημοσύνη* 2 (1969), σ. 356-374. Για την περίπτωση του καθηγητή Α. Αντωνιάδη μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι συμμετέχοντας στην αντιπολίτευση «πολλάκις περιεπλέχθη εις πολιτικές έριδας κατά της Κυβερνήσεως εις δημόσια μέρη, ως την εμπορικήν λέσχην, τα ξενοδοχεία και εις άλλα μέρη».

33. Στο *ίδιο*, σ. 359. Ο νομάρχης πιστεύει για τον Συνοδινό ότι πρόκειται περί «κεφαλής εξημιμένης και νοσούσης μάλλον, εκ των άλλοτε ταραχοποιών της πρωτευούσης» και ότι «προέβη προ μηνών εις την ανίερν και μοχθηράν πράξιν προσβολής των ιερών προσώπων [του Όθωνος και της Αμαλίας] διά ποιηματίου του εν φυλλαδίω διαφόρων ασμάτων, ενταύθα τυπωθέντι και διά τούτο κατασχεθέντι».

34. Στο *ίδιο*, σ. 359. Στο Πρωτοδικείο Πατρών «πλην των κυρίων Παλαμά και Βαταχώρα και του προ ολίγου μετατεθέντος ενταύθα Σοφιανού, οι λοιποί εισί κακώς τοποθετημένοι ενταύθα εις τον σπουδαιότερον του κράτους μετά τον της Πρωτευούσης νομόν».

35. Στο *ίδιο*, σ. 363: «Το υπ' αρθ. 355 φύλλον της εκδιδομένης ενταύθα εφημερίδος "Αι Πάτραι", δημοσιευθέν τρεις προ της στάσεως ημέρας, εξεικονίζει την τάσιν τοιούτων ενεργειών, προοιωνίζον τρόπον τινα και διά του κυρίου άρθρου του και διά της εξ Αθηνών αλληλογραφίας την εγγίζουσαν τρικυμίαν».

ΑΣΜΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ.

Τὴν φωνὴν σου Πατρίδα μ' ἀκούω,
Ποῦ ζεναΐεις, ποῦ κλαῖς, καὶ θρηνεῖς,
Σὲ βαρύνει πολὺ ἄλυσίδα,
Ποῦ ἔς τοὺς δῦω σοῦ πόδας φορεῖς.
Μὲ μαλιὰ ξαπλωμένα ἔς τῆς πλάταις,
Μὲ τὰ χέργια κρατεῖς τὴν καρδιά,
Εἰς τοὺς δρόμους γυρίζεις καὶ κλαίεις,
Καὶ θρηνεῖς καὶ ζητεῖς λευθεριά.
Λερωμένη, σχισμένη, γυρίζεις
Εἰς τοὺς δρόμους, σὰν ἔρμο πουλί,
Ἄπο ξένους ζητεῖς λεημοσύνη,
Ἄπο ξένους ζητεῖς συνδρομή.
Ἐχω τέκνα ἀχάριστα λέγεις,
Δὲν φροντίζει κανένα ποσῶς,
Νὰ μου σπάσῃ τὴν μαύρ' ἄλυσίδα,
Ποῦ τοὺς πόδας μου σχίζει σκληρῶς.
ὦ Πατρίδα γλυκειά, μὴ λυπῆσαι,
Κ' ἦλθε ἡ ὥρα, ποῦ θέλεις ἰδεῖ,
Πῶς δὲν ἔχεις ἀχάριστα τέκνα,
Πῶς δὲν ἔχεις ἀνάξιον παιδί.
Ὁ Γενναῖος καὶ Ἡρῶς στρατός σου
Μὲ τὸ ξίφος κτυπᾷ τὸν ἐχθρόν,
Σύμμαχόν του πιστὸν ἕνα ἔχει,
Τὸν πολίτην κ' αὐτὸν τὸν Θεόν.
Ἄλυσίδα σοῦ θραύει κ' ἐσένα
Ἐπὶ ἀγκάλας του πέρνει εὐθύς,
Εἰς τὸ μέσον σὲ φέρει τοῦ πλήθους,
Καὶ κραυγάζει ζήτω ἡ Πατρίς.
Ἐλευθέρῃ τῶρα κὶ ὠραία,
Ὡς φιλόστοργος μήτηρ καὶ Σύ,
Τὴν κατάρρα νὰ λύσης, κ' εὐχὴν σου
Εἰς τὰ τέκνα σου δῶσε εὐθύς.

Τρίπολις 4 Φεβρουαρίου 1862.

ὑπὸ Κ. Τσοῦμα πρωτοβαθμίου δημοδιδασκάλου.

Εικ. 3: Ἄσμα υπέρ της Πατρίδος, Τρίπολη, 4.2.1862. Κ. Τσοῦμας (Ἅγιος Πέτρος Κυνουρίας, 1818–), Πρωτοβάθμιος δημοδιδάσκαλος (βλ. και υποσ. 29).

δείξεις και διαδηλώσεις».³⁶ Συμπεραίνει ότι η ιδέα της στάσης ήταν γνωστή στους αρχηγούς, χωρίς όμως να τους αναφέρει. Βεβαιώνει, ταυτόχρονα, ότι ενδείξεις προπαρασκευής, πριν από τον Φεβρουάριο, δεν παρουσιάστηκαν στην Πάτρα αλλά και στον Νομό γενικότερα. Μαθαίνοντας στις 4 μ.μ. για την έκρηξη της Επανάστασης της 1ης Φεβρουαρίου, κοινοποιεί την είδηση αρχικά στις δικαστικές και τις στρατιωτικές αρχές, με στόχο να τις κινητοποιήσει και να προλάβει οποιαδήποτε εξέγερση. Κατόπιν, με διακήρυξη προς τον λαό αναφέρει τα εξής: «κατέδειξα τας ολεθρίας ταύτης συνεπείας και προσεκάλεσα τον λαόν υπέρ της τάξεως, καταδείξας συγχρόνως τα δραστήρια και αυστηρά της κυβερνήσεως μέτρα κατά της στάσεως». Έτσι, επιχειρεί αφενός να νουθετήσει την κοινή γνώμη και αφετέρου να εκφοβίσει και να αποθαρρύνει οποιονδήποτε επίδοξο συνωμότη. Παράλληλα, κάνει λόγο για ταραχή των πνευμάτων και για τις ανησυχίες που έχουν προκληθεί από τις διάφορες διαδόσεις. Από την εξιστόρηση των γεγονότων προκύπτει ότι υπήρξε και στις γύρω περιοχές αναταραχή και υποκίνηση αντικαθεστωτικών δράσεων, χωρίς όμως αποτέλεσμα.³⁷ Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η περιγραφή της κατάστασης που διαμορφώθηκε στην πόλη:

Συγχρόνως τα πνεύματα των κατοίκων διά μυρίων διαδόσεων και ψευδολογιών επί τούτω και εν γνώσει τεκταινομένων υπερεθίζοντο και εξήπτοντο ιδίως εν τη πόλει των Πατρών και τα περίξ χωρία, φήμαι δε περί προπαρασκευής οπλισμού εις τα περίξ ήρχισαν, η αγορά των Πατρών ενεκρώθη, η πίστις εξέλιπεν, αι συναλλαγί κατέπαυσαν ολοτελώς, η καλλιέργεια των περίξ κτημάτων απασχολούσα χιλιάδας εργατών εσταμάτησεν, διότι και έμποροι και κεφαλαιούχοι και τράπεζαι ανέστειλαν πάσαν πίστωσιν, απαίσιιοι δε κατά πάσαν στιγμήν διεδίδοντο φήμαι περί ανησυχιών και ταραχών εν τη πρωτευούση, εν Λακωνία, Ακαρνανία κλπ, περί εισερχομένων εν τη πόλει λάθρα ενόπλων, τρόμος δε κατείχε τους κατοίκους εκ του φόβου επικειμένων ταραχών, ότι δε εν τω μέσω της αποθαρρύνσεως ταύτης απήλπιζαν όχι μόνον τους φιλήσυχους πολίτας αλλά και αυτήν την αρχήν.³⁸

Τονίζει, επίσης, ότι η κατάσταση άρχισε να εξομαλύνεται μετά την 1η Μαρτίου.³⁹

36. Στο ίδιο, σ. 362.

37. Στο ίδιο, σ. 365: «Βεβαιωθείσης τοιουτοτρόπως της στάσεως, ο λαός ανέδειξε σταθερόν υπέρ της τάξεως πνεύμα και πεποιθήσιν εις τα μέτρα της Κυβερνήσεως». Από την εξιστόρηση των γεγονότων φαίνεται ότι υπήρξε αναταραχή και έγιναν κάποιες στασιαστικές κινήσεις στη Ναύπακτο και τη γύρω περιοχή, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα.

38. Στο ίδιο, σ. 365-366.

39. Στο ίδιο, σ. 370. Μετά την 1η Μαρτίου, όταν οι επαναστάτες κλείστηκαν στα φρούρια, «το υπέρ της τάξεως πνεύμα των κατοίκων μεγάλως ενισχύθη, ο λαός ήρχισεν να

Διακήρυξις τῆς ἐν Ἀγίῳ Πέτρῳ Ἐπιτροπῆς.

Ὁ θεμελιώδης τοῦ Κράτους Νόμος ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀρχῆς του περιῦδρίσθη αὐθαδῶς, ὃ δὲ λαὸς μετ' ἐνδομύχου θλίψεως ἔβλεπεν ἐκείνῃτε καταπατουμένης τὰς ἐλευθερίας του.

Διὸ συμφώνως πρὸς τὸ ρητὸν τοῦ Συντάγματος τελευταίου ἄρθρον ἀνέλαθε διὰ παντὸς μέσου νὰ ὑποστηρίξῃ ὅσα ἀφῆρέθησαν ἀπ' αὐτοῦ δικαιώματα παρὰ συστήματος ἔθνοκτόνου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ λαὸς Ἀγίου Πέτρου ὁκισθεὶς ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου ὁμοφώνως καὶ συμφώνως ἐξελέξατο Ἐπιτροπὴν, ἥτις ἐν ὀνόματι αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτοῦ νὰ ἐνεργῇ πᾶν ὅ,τι συντελεῖται πρὸς εὐδωδίαν τοῦ ἐν Ναυπλίῳ τῷ πρώτῳ ἠχῆσαντος ἔθνοσωτηρίου κινήματος.

Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη ἐν ὀνόματι τοῦ λαοῦ ἀσπαζομένου τὰ ληφθέντα μέτρα ὡς ἔθνοσωτήρια, διακηρύττει ὅτι, βδελύσσεται τὸ παρελθὸν καὶ ἀποβλέπουσα πρὸς μέλλον αἰσιώτερον, προτείνει χεῖρα ἀδελφικὴν πρὸς τὰς ἀπανταχοῦ τοῦ Κράτους πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν συστηθείσας Ἐπιτροπὰς, εἰς τὰς ὁποίας κοιναποιεῖ τοῦτο, καὶ τὰς προσκαλεῖ νὰ συναينوῦνται μετὸς ὑποφαινόμενους ἐπιθυμοῦντας νὰ παρέχῃσι τὴν δυνατὴν συνδρομὴν πρὸς ἀγαθὴν περὰ ἰωσιν τοῦ ἔργου.

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπιθυμεῖ τὴν ἀπὸ κοινοῦ τοῦ ἔθνους σύσκεψιν, πρὸς διατήρησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνικοῦ καὶ τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος, τοῦ μόνου ὑποσχομένου τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν κραταίωσιν τοῦ ἔθνους.

Ἐν Ἀγίῳ Πέτρῳ τὴν 6 Φεβρουαρίου 1862.

Ἡ Ἐπιτροπὴ Γεώργιος Δεσποτόπουλος, Ἀναγνώστης Χρηστάκης, Ἀντώνιος Βασιλάκος, Ἡλίας Μελαχούρης, Δημήτριος Παπανικολάου, Γεώργιος Παντελάκης, Ἀντώνιος Σακελλαρίου, Κωνσταντῖνος Τσοῦμας, Νικόλαος Μανολόπουλος, Θεόδωρος Μαρούλης, Κωνσταντῖνος Γιωργέλος, Μιχαὴλ Ἀναγνωστόπουλος, Κωνσταντῖνος Κονδᾶκης, Βασίλειος Ἀντωνάκης, Ἀθανάσιος Σακελλαρίου, Μᾶτρος Βελῆς, Ἀθανάσιος Τζιαμούρης, Ἀθανάσιος Νικολακάκης, Δ. Κ. Τζιαμούρης, Γ. Ἀντωνάκης καὶ Παντελῆς Μελαχούρης.

Ὁ Γραμματεὺς

Ἰω. Χρηστάπουλος.

Εικ. 4-5: Δύο κείμενα σε ένα δίφυλλο: Διακήρυξις καὶ Ὀρκος τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀγίου Πέτρου Κυνουρίας, 6.2.1862 (βλ. καὶ ὑποσ. 29).

Αἱ διαδηλωθεῖσαι ἐσχάτως ἐν Ναυπλίῳ, Ἄργεῖ, Τριπόλει, καὶ ἀλλαγῷ ὑπὸ τοῦ γενναίου Στρατοῦ τῆς Ναυπλίας ἐλευθερίαι, ἃς καὶ οἱ λαοὶ ἐσπάρθησαν, εἶναι αἱ μόναι δυνάμεναι νὰ καθοδηγήσωσι τὸ ἔθνος εἰς τὴν τελείαν αὐτοῦ εὐδαιμονίαν. Ὡς τοιαύτας οἱ ὑπογεγραμμένοι πολῖται τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἀναγνωρίζοντες, συνήλθομεν σήμερον ἐν τῷ ὁμωνύμῳ ἱερῷ ναῷ καὶ διαδηλοῦντες δημοσίᾳ, ὅτι ἀσπαζόμεθα τὸ ἐν Ναυπλίῳ καὶ ἀλλαγῷ διαδηλωθὲν ἔθνικόν κίνημα, ὁμογνωμονοῦντες ἀλλήλοις, καὶ ὁμοφρονοῦντες μετὰ τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν μας Ἑλλήνων δίδομεν τὸν ἐξῆς ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐκφωνηθέντα ὄρκον.

« Ὁρκίζομαι εἰς τὸ ὄνομα τῆς ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος νὰ φυλάττω πίστιν εἰς » τὴν πατρίδα καὶ τὸν θρόνον, νὰ προστατεύω τὰς ἐλευθερίας αὐτῆς, ὑπακούων εἰς τὰς δια- » ταγὰς τῶν ἀρχηγῶν τῆς, καὶ σεβόμενος τὴν ζωὴν, τιμὴν καὶ ἰδιοκτησίαν τοῦ ἄλλου ὡς τὴν » ἰδικήν μου » .

Πρὸς διατήρησιν τῆς ἡσυχίας καὶ περαιτέρω ἐνεργείας ἐκλέγομεν τοὺς ἐξῆς πολῖτας ὡς ἐπιτροπὴν Γεώργιον Δεσποτόπουλον. Ἄναγ. Χρηστάκην. Ἄντ. Βαράλιον. Ἡλίαν Μελαχούρη. Δημήτριον Παππανικολάου. Γεώργ. Παντελάκην. Κ. Τσοῦμαν. Ἀντώνιον Σκαλλαρίου. Νικόλαον Μανολόπουλον. Θεόδ. Μαρούλην. Κωνσταντῖνον Γεωργέλον. Μιχ. Ἀναγνωστόπουλον. Κωνσταντῖνον Κονδάκην. Βασίλ. Ἀντωνάκην. Ἄθ. Σκαλλαρίου. Μῆτρον Βελήν. Ἄθ. Τζιαμούρη. Ἄθ. Νικολακάκην. Δ. Κ. Τζιζιμούρη. Γ. Ἀντωνάκην καὶ Παντελῆν Μελαχούρη γραμματεῖς δὲ τοὺς. Ἰωάννην Χρηστόπουλον καὶ Θεόδ. Παππαϊωάννου, πρὸς οὓς ἀνετίθησι τὴν διαχείρισιν τῆς ἡσυχίας, τάξεως ἀσφαλείας τῶν πολιτῶν καὶ τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῶν δυνάμενην νὰ λάβῃ πᾶν τὸ πρὸς τὸν σκοπὸν συντεῖνον καὶ ὑποσχόμεθα πᾶσαν συνδρομήν. Θέλει δὲ πρὸς τοῦτο συνενοεῖσθαι καὶ μετὰ τῶν κεντρικῶν ἐπιτροπῶν.

Ἐγένετο ἐν Ἁγίῳ Πέτρῳ τὴν 6 Φεβρουαρίου 1862.

Αξιοπρόσεκτες στην Έκθεση αυτή του Παπαηλιόπουλου προς το Υπουργείο Εσωτερικών είναι η επισήμανση των σφαλμάτων της κυβέρνησης⁴⁰ και οι προτάσεις του για βελτίωση της κατάστασης, όπως η δίκαιη εφαρμογή των νόμων, η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης μέσω των εκλογών και η εξάλειψη της καταπίεσης και της βίας από τις κρατικές αρχές. Στόχος αυτών των υποδείξεων ήταν να εκτονωθεί η ένταση της κοινής γνώμης και να γίνουν στοιχειώδεις μετριοπαθείς αλλαγές, οι οποίες θα ανατρέψουν το δυσμενές και εχθρικό κλίμα που επικρατούσε στην κοινή γνώμη εναντίον της κυβέρνησης και γενικότερα κατά της δυναστείας.⁴¹

Αξιολογώντας τις πληροφορίες του Παπαηλιόπουλου, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι είναι προφανές ότι υποβαθμίζει την έκταση των αναταραχών και της εξέγερσης στην Πάτρα, ενώ δεν αναφέρεται σε καμία σύλληψη και σε κανένα συγκεκριμένο σοβαρό συμβάν. Φαίνεται όμως ότι πραγματικά πρόλαβε οποιαδήποτε οργανωμένη εξέγερση με την ταχύτατη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου, με την άμεση πληροφόρηση και συνεργασία με τις δικαστικές και στρατιωτικές αρχές, με τη συνεχή και εκτεταμένη παρακολούθηση της κατάστασης και με τη στρατολόγηση έμμισθων εθνοφυλάκων. Στην ουσία, στην Πάτρα διεξήχθη ένας σκληρός ιδεολογικός και προπαγανδιστικός πόλεμος με κύριο στόχο να κερδηθεί η κοινή γνώμη. Η προπαγάνδα και από τις δύο πλευρές ήταν πολυεπίπεδη και η αντιπαράθεση ιδιαίτερα σκληρή, με τους κυβερνητικούς να διαθέτουν όλους τους μηχανισμούς αντίδρασης και τους αντικαθεστωτικούς να προσπαθούν –στο επίπεδο της κοινής γνώμης, μυστικά και συστηματικά– να υποσκάσουν τη βεβαιότητα για την κυριαρχία της κυβέρνησης, να εντείνουν την έξαψη του αντιδυναστικού αισθήματος και να προωθήσουν τη συστηματική και δυναμική αμφισβήτηση του υπάρχοντος

εκτιμά το ψεύδος των σπερμολογιών και διαδόσεων και να παραδέχεται την ιδέαν ότι τα μέτρα της Κυβερνήσεως είναι αποτελεσματικά, το δε υπέρ των στασιαστών πνεύμα καταπίπτη και μαραίνεται».

40. Στο *ίδιο*, σ. 370: «Οι πλείστοι [sic] των υποχρεώσεων του λαού εκτελούνται διά της ενόπλου δυνάμεως [...]. Δυστυχώς όμως ο υπό της ενόπλου δυνάμεως καταναγκασμός παρεκτρέπεται συνήθως εις καταπίεσεις και βιαιοπραγίας, αίτινες καθιστώσιν επαχθή την νόμιμον υποχρέωσιν και τα όργανα της αρχής αποτρόπαια προς τον λαόν».

41. Στο *ίδιο*, σ. 371: «Ίδίως η Κυβέρνησις πρέπει να επιστήση την προσοχήν της να καταστήση την αρχήν σεβαστήν και αγαπητήν εις τον λαόν διά της ακριβούς και ανεπαχθούς εφαρμογής των Νόμων, οίτινες έχουσιν άμεσον την επ' αυτού επιρροήν και συνάφειαν, οίποιοι είναι οι φορολογικοί της στρατολογίας κλπ. Όταν εκλείπη η καταπίεσις και το αδίκημα και ο φόρος και η υπηρεσία εις τον στρατόν θεωρείται υπό του πολίτου ως ιερά υποχρέωσις, ως κεφάλαιον ανταποδιδόμενον εις αυτόν, η διοίκησις των Δήμων είναι το κύριον και ισχυρότερον επί του λαού μέσον, διά του οποίου παρίσταται πάσα ενέργεια της αρχής εις την εκτέλεσιν των Νόμων».

status quo. Η διασπορά ποικίλων ψευδολογιών, σύμφωνα και με τον ίδιο τον Παπαηλιόπουλο, και η αγωνιώδης προσπάθεια διάψευσής τους προϋποθέτει την πιθανότητα θετικής αποδοχής τους από την κοινή γνώμη αλλά και την ύπαρξη σοβαρού και οργανωμένου επαναστατικού πυρήνα, ο οποίος μπορεί μεν να μην κατόρθωσε να προσεταιριστεί κυβερνητικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους, όμως δημιούργησε αρκετά σοβαρά προβλήματα. Είναι πάντως άξιο απορίας γιατί οι επαναστάτες δεν κατόρθωσαν να οργανώσουν εκ των προτέρων τη συμμαχία τους με φίλα προσκείμενους προς την Επανάσταση παράγοντες της διοίκησης και του στρατού, τη στιγμή που, σύμφωνα με όσα καταγράφει ο νομάρχης, η επικοινωνία της Αθήνας με τους Πατρινούς αντιπονητικούς ήταν συνεχής και έντονη.

Η Επανάσταση στην Πελοπόννησο φαίνεται ότι, τουλάχιστον στο επίπεδο των διαδηλώσεων και της ύψωσης σημαιών, ανατάραξε πολλές πόλεις. Οι πληροφορίες του *Συνταγματικού Έλληνα*, του επισήμου δηλαδή δημοσιογραφικού οργάνου των επαναστατών, δίνονται μερικές φορές με ασάφεια, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στη σκοπιμότητα της διατήρησης σε υψηλό επίπεδο του ηθικού του αγωνιζόμενου λαού και του στρατού στο Ναύπλιο. Αναφέρονται, επίσης, ως πόλεις ή κοινότητες που επαναστάτησαν –πέραν όσων ήδη αναφέραμε–, η Δημητσάνα, η Μεγαλόπολη, η Σπάρτη, το Γύθειο, το Νεόκαστρο και η Κυπαρισσία. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστική η περίπτωση της Κυπαρισσίας, όπου η εξέγερση στις 5 Φεβρουαρίου περιορίστηκε σε ένα συμπόσιο, σε μία διαδήλωση στην πόλη, στον εξαναγκασμό του επάρχου να καταφύγει στο Προξενείο των Κάτω Χωρών και κατέληξε σε άτακτη διάλυση, την επομένη, με την εμφάνιση του νομάρχη Μεσσηνίας και στρατιωτικών δυνάμεων.⁴²

Τέλος το σχεδιαζόμενο –για την 25η Μαρτίου 1862– επαναστατικό κίνημα στον Πόρο, την Ύδρα και τις Σπέτσες ματαιώθηκε, μετά από προδοσία, με την επέμβαση βασιλικών πλοίων.⁴³

Η Επανάσταση του Ναυπλίου κατόρθωσε να θέσει τις αντιδυναστικές και προοδευτικές αστικές δυνάμεις σε επαναστατική κίνηση. Η τελική αποτυχία και οι δραματικές συνέπειες για τους επαναστάτες και τον λαό του Ναυπλίου, για τους αντιδυναστικούς και συνταγματικούς της Πελοποννήσου και όλης της Ελλάδας γενικότερα, δεν αναιρούν τη μεγάλη αξία της. Η επαναστατική δράση στην Πελοπόννησο, πέραν του Ναυπλίου, έστω και αν αποδείχθηκε αδύναμη, χωρίς επαναστατική ορμή και τον κατάλληλο οργανωτικό σχεδια-

42. Αν. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 53.

43. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 51-52. «Η αιφνίδια αναχώρησις του ατμοδρόμωνος και των άλλων πλοίων της πολιορκίας από την Ναυπλιακήν θάλασσαν εβεβαίωσε την αποτυχίαν του μελετωμένου τούτου κινήματος πριν ή εκραγή».

σμό για την υλοποίηση ενός τόσο φιλόδοξου εγχειρήματος, έστω και αν πρόωρα, μόλις στις 10 Φεβρουαρίου, επί της ουσίας είχε προδιαγραφεί το τέλος της, πέτυχε ένα τεράστιο αποτέλεσμα: σηματοδότησε την έναρξη της πολιτικής και πολιτειακής μεταβολής. Η μετά το 1844 πορεία του ελληνικού κράτους με τη διαρκώς εντεινόμενη αγανάκτηση του λαού και του στρατού, και την απεχθή λειτουργία του συστήματος καλλιέργησε την αμφισβήτηση του συστήματος, προβλημάτισε και εμπύχωσε τους δύσπιστους και τρόμαξε τους κυβερνητικούς, παρά τη σκληρή μετεπαναστατική στάση τους. Τέλος, έπεισε τους φιλοσυνταγματικούς και προοδευτικούς αστούς ότι η προσπάθεια έπρεπε να επαναληφθεί πιο οργανωμένα και πιο αποφασιστικά, για την τελική λύση, δηλαδή την οριστική απομάκρυνση της οθωνικής εξουσίας.

Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862 αποτελεί τη συνέχεια της Επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843 και τον ενδιάμεσο σταθμό στην προσπάθεια του ελληνικού λαού να απομακρύνει τον Όθωνα οριστικά από την εξουσία. Το Σύνταγμα και η μεταβολή της δυναστείας ήταν, κατά τον Γ. Δερτιλή, οι θεσμικές συνέπειες των δύο εξεγέρσεων, του 1843 και του 1862. Με την Επανάσταση του 1843, όπως επισημαίνει: «[...] η μοναρχία απέθανε, ζήτη η βασιλεία. Οι μοναρχικοί δεν έσωσαν το καθεστώς, είχαν όμως οικοδομήσει ένα κράτος. Και το 1862 δεν μπόρεσαν να σώσουν ούτε το θρόνο ούτε τη δυναστεία. Είχαν όμως θέσει στο μεταξύ τα κοινωνικά θεμέλια ενός καθεστώτος “βασιλευομένης δημοκρατίας” το οποίο θα διαρκέσει περισσότερο από ένα αιώνα».⁴⁴ Στη δεύτερη αυτή κατάκτηση η συμβολή της Ναυπλιακής Επανάστασης υπήρξε καίρια και καθοριστική.

---

44. Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 158.